

om versnipperde en onvolledige gegevens, die verspreid liggen over tal van soms zeldzame eigentijdse vakpublicaties. Behalve een grote hoeveelheid statistische gegevens, kan de lezer in dit werk dan ook tal van nuttige heuristische referenties aantreffen. Terecht merkt Van der Wee in zijn Woord vooraf op: 'the book is a gold mine of new quantitative information on consumption and consumer behaviour in the interwar years' (6).

Los van de verdiensten van de auteur, kan dit werk evenwel het wetenschappelijke verwachtingspatroon niet helemaal invullen. De beperkingen van het project waarbinnen het onderzoek werd uitgevoerd liggen hieraan ten grondslag. De auteur was gedwongen zich te houden aan de classificatie waarmee het Belgische nationaal instituut voor de statistiek het begrip 'consumptie' invult. Deze classificatie is praktisch van aard, en in geen geval bruikbaar voor wetenschappelijk historisch onderzoek. Weliswaar probeert de auteur de indeling nog te stroomlijnen, maar het begrip consumptie blijft heel wat vragen oproepen. Zo gaat het blijkbaar om consumptie van goederen, veel minder van diensten. Dat wil zeggen, er wordt rekening gehouden met uitgaven voor postverzendingen, maar niet met bijvoorbeeld kapperskosten. Verder wordt met het essentiële onderscheid tussen consumptie van voedselproducten en van duurzame goederen geen rekening gehouden. Evenmin werd met één van de hoofdlijnen van de consumptiegeschiedenis van de behandelde periode, de commercialisering van de dagelijkse omgeving door winkels ten nadele van traditionele lokale sociale netwerken, rekening gehouden. Tenslotte wordt nergens verwezen naar één van de talrijke werken rond consumptiecultuur die de jongste twee decennia op internationaal vlak verschenen zijn. Onvermijdelijk leidt dit tot een consumptiebegriff dat enkel nog statistische, geen sociaal-historische, relevantie bezit.

Ten tweede roept de binnen het opgelegde project gehanteerde methodologie herinneringen op aan de *New economie history* van enkele generaties terug. Ik geef een voorbeeld. Op pagina 184 wordt berekend hoeveel de privé-consumenten besteedden aan de aanschaf van automobielen voor privé-gebruik. Om tot het totaalcijfer te komen wordt onder meer verondersteld dat de verhouding tussen privaat en professioneel gebruik van een personenwagen lag op 40 percent voor het eerstgenoemde. Vergeleken met de in Frankrijk of Nederland gehanteerde percentages, levert alleen al deze veronderstelling tot 50 percent schommelingsmarge op. Verder blijft het onduidelijk wat het aandeel was van de zwarte markt, welke kortingen door de verkopers werden toegestaan, in hoeverre zij hun belastingaangifte fraudeerden, wat het aandeel was van de tweedehandsmarkt, etc.

In het algemeen is er binnen deze eenzijdig kwantitatieve aanpak geen ruimte voor gestructureerde kwalitatieve analyse. Dit zorgt ervoor dat de lezer het raden heeft naar de schommelingsmarges en levert een globaal cijfer op dat sociaal-historisch gesproken inhoudsloos is geworden. Dit alles doet geen afbreuk aan de kwaliteiten van het gevoerde onderzoek. Integendeel, de voorliggende studie brengt baanbrekend werk op tal van vlakken uit het dagelijks leven. Men kan enkel betreuren dat de obsessie met globale cijfers verhinderd heeft dat de auteur haar kwaliteiten ook op het kwalitatieve vlak had kunnen demonstreren. Tenslotte signaleer ik het ontbreken van een index.

Donald Weber

R. J. J. Stevens, L. J. Giebels, P. F. Maas, ed., *De formatiedagboeken van Beel, 1945-1973. Handboek voor formateurs* ('s-Gravenhage: Sdu uitgeverij Koninginnegracht, Nijmegen: Centrum voor parlementaire geschiedenis, 1994, xx + 282 blz., f39,90, ISBN 90 12 06722 7).

De formatiedagboeken van dr. L. J. M. Beel vormen een belangrijke bronnenuitgave. Beel, die in verschillende hoedanigheden bij vele kabinetformaties en -crises in de periode 1945-1973

betrokken was, stond bekend als een 'sfinx'. Zijn gangen waren voor buitenstaanders, maar ook voor sommige betrokkenen, ondoorgrondelijk. Maar hij genoot het vertrouwen van achtereenvolgens koningin Wilhelmina en koningin Juliana en boezemde — mede daardoor — groot ontzag in. Erg mededeelzaam was hij als (in)formateur echter nooit. Van openheid bij kabinetsformaties gruwde hij, niet alleen omdat dat slecht te verenigen was met zijn regenteske stijl, maar ook omdat hij dat principieel onjuist achtte vanwege de grondwettelijke onschendbaarheid van de Koning(in).

De formatiedagboeken geven nader inzicht in Beels motieven en argumenten. Op nog steeds geserreerde toon belicht hij zijn bemoeienissen met de kabinetsformaties in notities die slechts als persoonlijke geheugensteuntjes waren bedoeld en niet met het oog op later te publiceren memoires. Voorzien van een uitstekende annotatie zijn deze notities nu toegankelijk gemaakt voor het grote publiek. Het is geen gemakkelijk leesboek geworden. Nog steeds is een behoorlijke voorkennis vereist om de grote hoeveelheid feiten en motieven te kunnen plaatsen. Maar als bronnenuitgave is het boek zeer geslaagd. De vraag is echter wel of het geschrift ook als een 'handboek voor formateurs' kan worden beschouwd, zoals de ondertitel luidt. Als één ding duidelijk wordt uit de notities is dat Beel steeds naar bevind van zaken handelde en geen consequente interpretatie van de spelregels voor een formatie hanteerde. Vaste gedragslijnen en (staatsrechtelijke) opvattingen, anders dan geheimhouding en publicitaire afscherming van de Koning(in), kunnen er niet uit worden gedestilleerd. En juist sinds de jaren zeventig is er kritiek gekomen op die geheimhouding, zodat ook dat 'advies' niet zonder meer in een handboek van huidige formaties op te nemen is. Beels grote kracht lag in zijn pragmatisme en doortastendheid, maar dat leer je niet uit een handboek.

In een 'slotbeschouwing' stelt Maas dat er sprake was van een andere constante: het belang van de katholieke partij en — op enige afstand — van de confessionele partijen. Beel paste de spelregels aan, naarmate dat belang dat eiste. Beel was als katholiek inderdaad niet neutraal, maar de vraag is toch of Maas hier Beel geen onrecht doet. De KVP was één van de grootste, zo niet de grootste partij, die bovendien op het belangrijke sociaal-economische terrein een centrumpositie innam. Hierdoor was een formatie zonder de KVP heel moeilijk. Om dan te zeggen dat de bij formatie gehanteerde argumentatie steeds *pour besoin de la cause du parti catholique* (264) was, komt dicht bij een cirkelredenering. Maas' slotbeschouwing is verder voor een belangrijk deel een zeer leesbare samenvatting van de perikelen die in Beels notities reeds aan de orde kwamen. Aan het eind verkeert die slotbeschouwing echter helaas in een politiek schotschrift, waar Maas zich keert tegen de nefaste gevolgen van een evenredigheidsstelsel met zijn 'coalisisritus'. Bovendien roept hij op tot enigerlei wijze van ordening van het proces van kabinetsformatie. Maar Beels notities lijken eerder tot de conclusie te leiden dat juist de afwezigheid van ordening en vaste spelregels nodig is om in steeds veranderende omstandigheden toch tot coalitievorming te kunnen komen.

Het belang van deze publicatie ligt vooral in de dagboeknotities zelf. Studies over de dekolonisatie van Indonesië, coalitievorming, interne partijverhoudingen in vooral de KVP en de PvdA, etc. kunnen er niet omheen. Over Beel zelf zeggen zij weinig, maar inmiddels is van de hand van één van de redacteurs (Giebels) de biografie van Beel verschenen. In een korte, aardige herinnering van Beels 'politieke secretaris' Hermans, die aan het begin van de publicatie is opgenomen, wordt gesteld dat Beel geen staatsman van internationale allure was. Om daar direct de vraag op te laten volgen: 'maar welke Nederlandse premier was dat wel?' Hij was ook geen echte partijman, maar dankte zijn positie, zoals Hermans terecht stelt, vooral aan het vertrouwen dat hij genoot bij het koningshuis.

K. Bruin, *De echte Rembrandt. Verering van een genie in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Balans, 1995, 195 blz., f39,90, ISBN 90 5018 291 7).

Bij de steeds toenemende tendens grote tentoonstellingen onder sponsortamtam en commerciële hoogstandjes te presenteren is het nuttig eens onderzoek te doen naar wat er van het getoonde blijft hangen bij het publiek dat in honderdduizenden toestroomt. De socioloog Kees Bruin had daarvoor de gelegenheid bij de Rembrandttentoonstellingen van 1991-1992 in Amsterdam, Berlijn en Londen. Deze stonden in het teken van het werk van Rembrandt én van zijn werkplaats, dat wil zeggen van de grote problemen die het Rembrandt Research Project ontmoet bij het vaststellen van wat echte Rembrandts zijn en wat niet. Bruin laat zien welke controverses er onder organisatoren, sponsors en — gedeeltelijk dezelfde — kunsthistorici kunnen ontstaan bij zo'n 'geleerde' opzet. Toch werd door het publiek het vraagstuk wel herkend als men op de tentoonstellingen (die in elke plaats naar eigen smaak opgesteld en van andere bijschriften waren voorzien) was geweest, al bleek uit waarneming hoe weinig er echt nauwkeurig werd gekeken. Het spannendste vond men de strijd om de toewijzingen, waarin de onvermijdelijke Schama, kunstenaars als Dibbets en anderen zich afzetten tegen de wetenschappelijk ook weer niet geheel vaststaande, 'kille' normen van het Rembrandt Research Project.

Deze keer werd de tentoonstelling dus bepaald door het authenticiteitsprobleem in een oeuvre dat sinds de negentiende eeuw onder druk van verzamelaars en kunsthandel tot een ongeloofwaardige omvang was opgezwollen. Bruin vertelt ook over deze voorgeschiedenis waarin als eerste de herdenking van 'onze' Rembrandt in 1906 met feesten en ruzies, onder andere over een valse bronnenpublicatie door de grote kenner Hofstede de Groot, aan bod komt. Bij de historie van de collectie Six wordt de verplaatsing van de grote Hollandse meesters uit Europa naar Amerika en van privé- naar openbare verzamelingen gevolgd en de financiële problemen die particuliere verzamelaars als de Amsterdamse familie Six ontmoeten besproken. Boeiend is het essay over de periode '40-45 dat de vergermaansing van Rembrandt in een nationaal-socialistisch kader met de bekende tegenstelling tussen SS en NSB bij de feestelijkheden aan de orde stelt. Ook hier werd Rembrandt weer voor specifieke doeleinden gebruikt. Tenslotte behandelt Bruin de vernieuwing van het Rembrandtbeeld in verband met de grote tentoonstellingen van 1956 en 1969. Tussen beide gelegenheden kwam door onvrede met de bestaande praktijk het Rembrandt Research Project op gang vanuit de wetenschap, de musea en de kunsthandel. Uiteindelijk werd het een door de universiteiten gedreven en door de staat betaalde 'zuiveringsmotor', begeleid door polemische internationale congressen.

Het vlot geschreven, informatieve en met verrassende foto's geïllustreerde boekje bevat verder nog een paar interessante maar niet van overtuigende argumenten voorziene opmerkingen die hier op een rijtje worden gezet. Heeft het feit dat verzamelaars hun naam niet meer in de openbaarheid willen laten vermelden alleen maar met veiligheidsredenen te maken? Of gaat het ook om de taboeïsering van privébezit van kunstschaten die het geestelijk eigendom van een immense collectiviteit zouden zijn geworden, zoals Bruin wil (63)? Kan de Nederlandse behoefte aan zuivering van Rembrandts werk na 1945 worden geassocieerd met het heel andere onderwerp dat de Germaanse bezoedeling van het nationale symbool in de voorafgaande jaren is geweest (21 en 86)? En moet het tentoonstellingsinitiatief van 1956 worden gezien als een poging het zelfvertrouwen van Nederland te herstellen na het recente machtsverlies van het land door de dekolonisatie zoals de oude kunsthistoricus Valentiner toen meende te moeten stellen (96)? Twijfels zijn hier op hun plaats.